

ІСТОРІЯ

О.І. Божко

ДІЯЛЬНІСТЬ ГАБРІЄЛА АЙВАЗОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

Серед численних матеріалів, якими преса Російської імперії відгукнулася 1861 р. на смерть Т.Г. Шевченка, була стаття, присвячена творчому шляху Кобзаря, та низка його віршів у перекладі на російську, що з'явилася у феодосійському часописі “Радуга” (№ 4, 5 та 7 за квітень – травень). Цей факт, можливо, і лишився б просто як ще один вияв всенародної шани до видатного українського поета, коли б не та обставина, що це видання виходило як додаток до кримського вірменського часопису “Масяц Агавні” (“Толуб Масісу¹”). А отже, публікація ця стала, по суті, чи не першою згадкою у вірменській пресі про Т.Г. Шевченка [Амирян 1972, 66], засвідчивши тим самим неабияку повагу вірменської громадськості до українського поета і його творчості.

Засновником і видавцем часопису “Масяц Агавні” був архієрей Ново-Нахічеванської та Бессарабської вірмено-григоріанської єпархії Габрієл Айвазовський – особистість настільки неординарна, як на той час, і цікава, що хотілося б докладніше зупинитися на його діяльності. До того ж своєю працею на просвітницькій ниві він якщо й не прямо, то опосередковано сприяв ознайомленню тогочасного вірменства з Україною та українською культурою.

Народився він 10 травня 1812 р. у Феодосії і (як це видно з його прізвища) був старшим братом видатного російського живописця І.К. Айвазовського. Їхній батько Костянтин (1771–1841) переїхав до Феодосії з Молдови, куди, у свою чергу, через сварку з братами перебрався з м. Станіслава, що в Галичині (тепер – м. Івано-Франківськ). По-первах своє прізвище він писав як Гайвазовський, очевидно переінакшивши його з Гайвазян чи Айвазян, як, зрештою, й змінивши дане йому при народженні ім'я Геворк на Костянтин. Відомо також, що його предки переселилися до Галичини ще у ХVІІІ ст., володіли там землею поблизу Львова [Иван Константинович Айвазовский... 1878, 652–653]. Прибувши до Феодосії, Костянтин-Геворк зайнявся торгівлею, а невдовзі побрався з місцевою вірменкою Грипсіме (1784–1860), яка народила йому трьох доньок і двох синів – Саргіса (в чернецтві – Габрієл) та Говганнеса (Івана). Хлопчики вродилися напрочуд обдарованими – кожен по-своєму. Молодший, Говганнес-Іван, згодом стане всесвітньо відомим художником-мариністом. Що ж до старшого, то через природжену схильність до наук та мов (їх знав аж 12 – давніх і сучасних) він присвятить своє життя історичним та філологічним студіям, прийнявши до того ж чернечий постриг. Загалом, доля була прихильною як до Габрієла, так і до його брата. Як одному, так і другому замолоду трапилися добродійники, які, завваживши їхню обдарованість, підтримали хлопчаків. Було в цьому щось від діккенсівської різдвяної казки, враховуючи, що родина на той час перебувала в скруті, хоча, між тим, це достеменні факти їхніх біографій. Так, підпрацьовуючи у місцевому трактирі, маленький Говганнес Айвазовський полюбляв розмальовувати самоварним вугіллям стіни будинків. За цим заняттям його застав міський архітектор Я.Х. Кох, який, відзначивши очевидний талант хлопчика, подарував тому перші в його житті олівці та папір, а згодом відвів до міського голови О.І. Казначєєва. Той, у свою чергу, ставши невдовзі губернатором, забирає юного художника з собою до Сімферополя, поселяє у своєму будинку і влаштовує до гімназії.

Щось подібне сталося роками раніше і з Габрієлем, з тією лише різницею, що для нього таким добродійником, а згодом і наставником виявився Мінас Бжишкян (1777–1861) – широко освічений вчений-вірменознавець, історик, філолог, етнограф, автор відомої книги “Подорож до Польщі” (1830), у якій висвітлено історію вірмен Поділля та Галичини.

Як згодом описав сам Г. Айвазовський у своїй книжці “Історія Халібянівського вірменського училища” [Patmutyun Halibyan... 1880, z], коли батько повіз дванадцятирічного сина до Карасубазара (тепер – Білогорськ) для навчання в церковнопарафіяльній школі Манвела Гюмушханеці – намісника Католикоса всіх вірмен у Криму, той не зміг його прийняти, можливо, навіть тому, що хлопчик за рівнем своїх знань значно переважав тамтешніх школярів [Микаелян 1997]. Невідомо, як могла б скластися подальша доля обдарованого підлітка, якби не зустріч з Мінасом Бжишкяном – очільником вірменокатолицької громади в Криму з Конгрегації вірменських мхітаристів у Венеції, який “своєю освіченістю був відомий на весь Крим” [Patmutyun Halibyan... 1880, z]. Бжишкян, чи, як його ще називали, Медичі (так перекладалося італійською його прізвище), взяв на себе опіку над Габрієлем, особисто даючи йому уроки протягом двох років, а 1826 р. відрядив хлопчика до Венеції продовжити навчання в духовній академії мхітаристів.

Конгрегація, до якої належав Мінас Бжишкян, була заснована 1701 р. в Константинополі вірменським монахом Мхітаром Себастаці (1676–1749), який перейшов у католицтво, а 1717 р. разом зі своїми соратниками заснував монастир на острові Св. Лазаря у Венеційській затоці. Його стараннями Конгрегація незабаром перетворилася у потужний релігійно-просвітницький центр, який за умов бездержав’я Вірменії не обмежився у своїй діяльності суто церковною проблематикою, а розгорнув також неабияку вірменознавчу роботу, зокрема видаючи праці батьків вірменської історіографії, укладаючи словники та готуючи дослідження з граматики вірменської мови, шкільні підручники тощо [Нау sруrkhi hanragitaran 2003, 229]. Слід зазначити, що між Конгрегацією мхітаристів, що визнавали над собою зверхність Рима, та Вірменською апостольською церквою існували, м’яко кажучи, непрості відносини, які досить часто переростали у відкриту боротьбу за вплив на вірменське населення, переважно за межами історичної Вірменії. Досить гострим цей антагонізм був також у Криму, де ще 1333 р. вірменські уніати-домініканці заснували в Кафі свій монастир для поширення католицизму серед місцевих вірмен [Архимандрит Гавриил Айвазовский 1867, 551]. Для родини Айвазовських такий конфесійний дуалізм не був якоюсь абстракцією вже з тієї простої причини, що батько Костянтин-Геворк був охрещений за католицьким обрядом, тоді як його дружина Грипсіме належала до Вірменської апостольської церкви з центром в Ечміадзині. Однак у життєвих ситуаціях прагматичні міркування у них часто брали гору, як це ми бачимо в самому факті їхнього одруження, так, зрештою, і в батьківській згоді віддати охрещеного у вірменській апостольській церкві сина в науку до католицької Конгрегації мхітаристів. Що ж до Габрієла Айвазовського, то в майбутньому йому не раз доведеться робити болючий вибір у міжконфесійному протистоянні заради тієї мети, якій він себе присвятив, а саме просвітництва рідного народу.

Прибувши до Венеції, Габрієл з головою занурився в навчання, тим більше Конгрегація славилася своїми учителями. Особливо легко йому давалися іноземні мови, з яких він ґрунтовно вивчив давньогрецьку, латинську, іврит, санскрит, арабську, перську, турецьку і, звісно, давньовірменську. Із сучасних європейських володів італійською, французькою, німецькою та російською мовами. Він поглиблює свої знання з вірменознавства, богословських наук і 1834 р. здобуває сан вардапета, тобто вченого монаха, що в Європі прирівнювалося до ступеня магістра богослов’я, з правом виголошення проповіді. Щоправда, для вірмен у слові *вардапет*, крім ієрархічної, містилася ще й особлива духовна складова, недарма цього звання були удостоєнні видатні отці

вірменської церкви, такі як творець вірменської абетки св. Месроп Маштоц (361/362–440) чи Єгіше – автор славнозвісної історії “Про Вардана та війну вірменську”, який жив у V–VI ст., та й, зрештою, засновник Конгрегації Мхітар Себастаці, що зажив слави серед європейських церковних кіл своїми блискучими знаннями християнського богослов'я.

Гідним поцінуванням молодого тямущого вардапета і його організаторського хисту, зокрема, стало призначення його через деякий час секретарем Конгрегації, що можна було розглядати також як певне його сходження по ієрархічній драбині. Проте особливо знаковим для Габрієла та й для Конгрегації в цілому став 1843 рік. Тоді йому довірили очолити щойно заснований часопис, видання якого, прямо скажемо, стало загальновірменською подією. Промовистою була сама його назва – “Базмавеп”, – так батько вірменської історіографії Мовсес Хоренаці відтворив давньовірменською мовою прізвище грецького історика Олександра Полігістора, відомого багатьма своїми історико-географічними працями. Цим редакція нового журналу немовби заявила про свій намір популяризувати на його сторінках вірменські та світові наукові надбання, розширювати географічні та історичні виднокола своїх читачів.

У такому підході, очевидно, була певна закономірність. Адже наставав період європейської “весни народів”, ідеї національного пробудження та просвітництва, здавалося, витали в повітрі, повсюдно зростав інтерес до історичного минулого, формувалися нові літературні мови, які приходили на зміну книжним, почасти вже мертвим. Це все було актуальним і для розділеного між Османською та Російською імперією, розпорошеного по світах вірменського народу, провідні діячі якого хто як міг намагалися відгукнутися на виклики епохи, що віщувала перемини як у суспільному, так і культурному, духовному житті нації. 1836 року вихованець Ечміадзинської семінарії Хачатур Абовян, здобувши в Дерптському університеті європейську освіту, повертається до Вірменії, аби працювати простим вчителем, нести в народ світло науки. У затхлій суспільній атмосфері запиленого, глухого містечка, яким був на той час провінційний Єреван, він працює над дослідженням “Щодо шляхів поліпшення економічного і культурного становища Вірменії та вірменського народу”, а 1841 р. створює перший в історії вірменської літератури роман живою народною мовою під промовистою назвою “Рани Вірменії”. В іншому кінці Російської імперії юний Мікаел Налбандян, котрий, відмовившись, як і Х. Абовян, від духовної кар'єри, поступає до Московського, а згодом – Петербурзького університету, аби присвятити себе національному пробудженню, захисту прав вірменського народу, «розуміючи під словом “народ”, – як він пізніше писав, – пригноблені маси вірменського селянства, затурканого, жалюгідного, убогого і голодного вірменина, гнобленого не тільки чужими варварами, а й своїми багатіями, своїм духовенством...» [Налбандян 1970, т. 2, 16]. На відміну від Х. Абовяна та М. Налбандяна, які вирішення існуючих у суспільстві соціальних та національних суперечностей пов'язували з економічними та політичними реформами, а зокрема М. Налбандян – ще й з організованими народними виступами, Габрієл Айвазовський дотримувався помірковано консервативних поглядів, вважаючи, що панацеєю від усіх лих є злагода між різними суспільними верствами з церквою на чолі і широка просвітницька робота. Не випадково емблемою видавництва, яке діяло при Конгрегації мхітаристів, був вулик із бджолами довкола нього, досить промовистий символ, що у своєрідній метафоричній формі передавав ідею служіння суспільству, якою, зрештою, намагався керуватися у своєму житті також Габрієл Айвазовський.

Його ідейні та світоглядні погляди знайшли своє конкретне втілення у діяльності часопису “Базмавеп”, редактором якого він був протягом п'яти років. За цей час він зумів перетворити часопис у загальнонаціональне видання, матеріалами якого освічена публіка зачитувалася в однаковій мірі у Константинополі, Тифлісі, Москві чи у Вірменії. Часопис приваблював різноманітністю матеріалів, які стосувалися не лише історичного минулого, а й тодішньої вірменської дійсності, світових культурних явищ, прилучаючи

в такий спосіб вірменських читачів до вселюдських духовних скарбів. У перекладах переважно давньвірменською мовою в ньому друкувалися твори Гомера, Данте, В. Шекспіра, Дж. Мілтона, Ф. Шіллера, Дж. Байрона... Останній, між іншим, перебуваючи в Італії, відвідав острів Св. Лазаря, більше того, навіть брав у його ченців уроки вірменської мови, а повернувшись до Британії, підготував та видав посібник з вірменської граматики.

Прикметно, що закладені Габрієлем Айвазовським підвалини редакційної політики були збережені також його наступниками, зокрема відомим істориком та поетом Гевондом Алішаном (1820–1901), який також опублікував цілу низку оригінальних матеріалів, пов'язаних з діяльністю вірменських колоній на Поділлі та в Галичині. Саме як додаток до часопису з'явився підготовлений ним відомий збірник "Кам'янець", де були вміщені тексти так званої Кам'янецької хроніки, а також виявлені та дбайливо збережені Г. Алішаном численні архівні матеріали. І якщо вже зайшла мова про Україну, то доречно було б нагадати, що саме на сторінках "Базмавепу" у зв'язку з 65-річчям Т.Г. Шевченка з'явилася 1879 р. добірка матеріалів, присвячених життю та творчості українського поета, а також переклади його віршів, підготовлені членом Конгрегації Керовбе Кушнеряном (1841–1891). Він, між іншим, також походив з кримських вірмен і протягом тривалого часу співпрацював з журналом "Базмавеп". Особливо значимим є те, що це була перша публікація про Т.Г. Шевченка вірменською мовою.

Та робота над виданням журналу "Базмавеп" складала лише частину діяльності Габрієла Айвазовського. Враховуючи те, що в першій половині XIX ст. Росія почала відігравати дедалі активнішу роль на Південному Кавказі, особливо після приєднання нею 1828 р. відвойованої у Персії Східної Вірменії, молодий вардапет приступає до роботи і 1836 р. видає "Короткий нарис руської історії". Свій виклад він розпочинає з 852 р., коли, згідно з "Повістю минулих літ", "начеша ся прозивати Руська земля", і доводить свою оповідь до завершення російсько-турецької війни 1828–1830 рр. І хоч ця праця мала компілятивний характер, ґрунтуючись на офіційній російській версії тогочасної імперської історіографії, вона в доступній формі давала можливість вірменомовному читачеві скласти уявлення про правителів, населення та звичаї держави, з якою на довгі роки судилось пов'язати свою долю значній частині вірменського народу. Тим більше що для Росії це був період не лише територіальних придбань, а й практики масових переселень на повоєновані нею землі. Довелося спізнати на собі всі злигодні такого переміщення й вірменам. Достатньо зазначити, що протягом лише 1828–1830 рр. з Персії та Західної (Турецької) Вірменії до Східної Вірменії було переселено понад 130 тис. вірмен [Нау zhohovurdi patmutyun 1972, 339], які відтепер ставали російськими підданими. Отож поява на той час "Короткого нарису руської історії" видавалася більш ніж актуальною. Хоча коло її читачів обмежувало те, що як ця, так і решта праць Габрієла Айвазовського були написані здебільшого давньвірменською мовою.

Значно ґрунтовнішою була наступна праця Габрієла Айвазовського – "Історія османської держави" у 2 томах (1841 р.), у якій він широко використав численні турецькі джерела, зокрема хроніки таких авторів, як Ашик-паша-заде, Нешрі, Лютфі-паша, Молла Ідріс, Садаеддін, Солак-заде, Гасанбек-заде, Ібрагім Печеві, Кятіп Челебі... Не оминув він також своєю увагою твори європейських та вірменських хроністів, зокрема у згадці про захоплення турками Кафи 1475 р. У своєму викладі Г. Айвазовський показав історію становлення Туреччини як держави-завойовниці, що силою зброї впокорила численні народи. При цьому він вказував і на ознаки відчутного, як на той час, ослаблення та занепаду тодішньої Османської імперії, що свідчило про його спостережливість як історика, який не лише змальовував ті чи інші події, а й намагався аналізувати та передбачати їхній розвиток.

Разом з такими видатними подвижниками вірменської словесності, як Габрієл Аветікян, Хачатур Сюрмелян і Мкртич Авгерян, молодий Габрієл Айвазовський долучився

до укладання фундаментального двотомного тлумачного словника вірменської мови, робота над яким розпочалася в Конгрегації ще 1784 р. Це унікальне видання, що побачило світ 1836 р. і в якому, крім власне тлумачення, до кожного вірменського слова подавалися його відповідники давньогрецькою, латинською та іншими мовами, до сьогодні вважається одним із кращих у вірменській лексикографії. Як з гордістю заявляв видатний вірменський мовознавець Г. Ачарян, “У світі небагато націй, які мають таке дивовижне творіння” [Gasparian 1968, 10].

Будучи переконаним, що “найважливішим обов’язком духівництва є просвіта народу, а найпотужнішим засобом до збереження нації – національне віросповідання, самостійна Вірменська церква” [Khristonya Hayastan... 2002, I, 48], Г. Айвазовський видає належне також церковній освіті та історіографії, пишучи “Історію діянь Господа нашого Ісуса Христа” (1854), “Нарис історії Венеційської конгрегації мхітаристів” (1857), “Підручник з богослов’я Вірменської православної церкви” (1858) тощо.

Протягом 1842–48 рр. він викладає в Мурад-Рафаелянівському училищі для вірменських дітей, що діяло при Венеційській конгрегації. Його успішна праця на педагогічній ниві, а також неабиякий організаторський хист сприяли тому, що Габрієлеві Айвазовському доручили самостійну роботу, запропонувавши 1848 р. очолити паризьке Мурадьянівське училище, де він також мав викладати історію та вірменську мову. Він радо прийняв цю пропозицію ще й тому, що перебування в Парижі давало йому ширші можливості не лише як педагогу, а і як науковцю. Завдяки його численним історичним і філологічним студіям, вражаючій ерудиції, неабияким лінгвістичним здібностям ім’я Г. Айвазовського невдовзі стало добре знаним серед французьких науковців, а з деякими з них – сходознавцями В. Ланглуа та Е. Дюлор’є – він підтримував тісні відносини, зокрема готуючи для видання у “Bibliothèque historique arménienne” переклади творів давніх вірменських хроністів. Своєрідним визнанням його наукової діяльності стало обрання Г. Айвазовського членом Паризької академії, Паризького азійського товариства.

Спілкування з представниками тогочасної європейської науки та культури, досвід редакційної роботи в “Базмавелі” підштовхнули його до думки про необхідність видання часопису, який би, з одного боку, був пов’язаний з вірменською громадськістю, а з другого – знайомив би європейців з Вірменією, її культурою, тими проблемами, якими живе вірменський народ. І такий часопис 1856 р. він заснував, промовисто назвавши його “Масяц Агавні”, тобто “Голуб Масісу”, віддаючи данину тому благословенному птаху, що приніс Ною в дзьобі галузку виноградної лози з вірменського суходолу, віщуючи про завершення Світового потопу. Під цією своєрідною метафорою прочитувався прозорий натяк на один з важливих напрямків діяльності просвітників – не обмежуватися власне національним середовищем, а прагнути повніше розкрити перед світом скарбницю вітчизняної духовності, що, власне, Г. Айвазовський і робив. Так, крім своїх досліджень у царині давньої вірменської словесності, він здійснив переклади італійською мовою праць зачинателів вірменської історіографії Мовсеса Хоренаці та Агатангехоса, інших творів. Частково ця місія була покладена також на щойно заснований “Голуб Масісу”, що друкував матеріали як вірменською, так і французькою мовами, ознаменувавши тим самим важливу віху в історії тогочасної вірменської журналістики. “Написані почасти галльською мовою, – зазначав Г. Айвазовський у своєму зверненні до читачів, – вміщені матеріали покликані допомогти іноземцям осягнути наші давніші та новітні звершення, якими ми пишаємося, аби вони могли скласти уявлення про наш достойний народ” [Masyac Ahavni 1856, № 1]. На період перебування Г. Айвазовського в Парижі припадає також загострення відносин вардапета з очільниками Конгрегації, пов’язане з розбіжностями в поглядах на взаємовідносини двох вірменських церков – Вірменської апостольської та Вірменської католицької. Зараховуючи себе до молодого крила Конгрегації, що виступало за тісніші відносини з Вірменською апостольською церквою, Г. Айвазовський готовий був знехтувати догматичними су-

перечками в ім'я спільної діяльності на ниві просвітництва власного народу [Kharatyan 2005, I]. Але з початком понтифікату папи Пія IX (1846–1878) відчутно почастишали намагання католицької церкви поширити свій вплив на східні вірування, в тому числі на Вірменську апостольську церкву. У папській енцикліці 1848 р. “До тих, хто хоч і шанує Христа, але ухиляється від спілкування з престолом апостола Петра”, а особливо в проголошеному 1854 р. догматі істинним віровченням визнавалося лише католицтво, а решта оголошувалися такими, що перебували поза межами Христової церкви [Християнство 1995, II, 303]. Маючи досвід місіонерської діяльності, папа Пій XI вважав боротьбу зі “схизмою” обов'язком всіх уніатських церков, які визнавали зверхність Рима, в тому числі Венеційської вірменської конгрегації. Наслідки такої політики не забарилися. На початку 1850-х років у Константинополі було розпущено товариство “Гамазяц” (“Тромада”), що діяло за підтримки мхітаристів і метою якого було налагодження вірменського міжконфесійного діалогу та взаєморозуміння. А восени 1852 р. у Венеції не без згоди верховного абата вийшла перейнята духом нетерпимості книга “Апологія” (“Djatagovutyun”), в якій у досить різкій формі засуджувалися погляди і діяльність тих членів Конгрегації, які виступали за співробітництво обох церков на ниві народної просвіти. У відповідь Г. Айвазовський у газеті “Араратська зоря”, яка виходила в Ізмірі (Туреччина), заявив про свою незгоду з авторами “Апології” і про те, що у своїй педагогічній та просвітницькій діяльності він і надалі керуватиметься “почуттями християнського братолюбства і щирого патріотизму” [Arshaluys Araratyan 1852, № 429]. Його заяву очільники Конгрегації сприйняли мало не як відкритий бунт і вияв гордині. Крім того, Г. Айвазовському та двом іншим його однодумцям і викладачам Мурадьянівського училища, С. Теодоряну та А. Галфаяну, ставилося в провину навчання в їхньому закладі дітей не лише католицького віросповідання, а й вірян Вірменської апостольської церкви. Отож незабаром цих трьох інакодумців було фактично усунуто від роботи. Саме це, очевидно, і підштовхнуло Г. Айвазовського та його соратників до кроку, який різко змінить їхнє життя, – звернутися до Ечміадзинського католикоса Нерсеса Аштаракеці та Константинопольського вірменського патріарха Гакоба з проханням дозволити їм повернутися в лоно Вірменської апостольської церкви. А щоб продовжити свою педагогічну та просвітницьку діяльність, за підтримки заможних константинопольських вірмен вони заснували у Парижі новий навчальний заклад для вірменських дітей – Гайказянівське училище, перевівши до нього десятків зо два своїх колишніх вихованців. Чим далі, тим конфлікт набирив гучнішого розголосу, вийшовши за межі Конгрегації. А коли 10 червня 1856 р. патріарх своїм листом дав згоду на їхнє повернення і затвердив їх керівниками новозаснованого училища, суперечка набула міжконфесійної характеру. До того ж у суперечці, що розгорілася, французька влада та церква стали на бік Конгрегації мхітаристів [Patmutyun Halibyan... 1880, 3]. Все це значно ускладнило як пастирську, так і педагогічну діяльність Г. Айвазовського, і він замислюється над можливістю повернення в Росію, до чого неодноразово схиляв його й молодший брат І.К. Айвазовський. Саме за його посередництва Габрієл знаходить собі покровителя в особі російського посла у Франції графа П.Д. Кисельова – людини з великими зв'язками при петербурзькому дворі. Бойовий генерал, учасник російсько-турецької війни 1828–1829 рр., колишній царський намісник у дунайських князівствах Валахії та Молдови, він зрозумів, що такі непересічні особистості, як Г. Айвазовський, можуть принести неабияку користь Росії. Адже після принизливої поразки в Кримській війні 1853–1856 рр., коли російські позиції в протистоянні з Туреччиною на Південному Кавказі та в Бессарабії значно ослабли, важливо було знайти собі надійних союзників, особливо серед народів, які зазнавали від турків не лише національних, а й релігійних утисків. Якраз такими і видавалися вірмени, котрі не раз демонстрували підтримку російським військам у війні за Південний Кавказ. У свою чергу, певна частина російського вірменства також тішилася сподіваннями, що, зацікавивши Росію ймовірною підтримкою

західними вірменами у її протистоянні з Туреччиною, можна було б добитися від неї вирішення важливих питань, зокрема, в освітній та релігійній сфері. Діяльність московського Лазаревського інституту східних мов, що постав із заснованого 1815 р. родиною Лазарянів приватного вірменського училища, а також тифліської Нерсесянівської гімназії, до створення якої доклали рук католикос Нерсес V Аштаракеці, можна було вважати прикладом того, як завдяки самовідданим зусиллям окремих представників вірменського народу за відповідної згоди російської влади вдавалося досягати відчутного поступу в галузі національної освіти. Не виключено, що саме ці приклади надихнули Г. Айвазовського скористатися зі сприятливої політичної ситуації і, заручившись підтримкою царської адміністрації, спробувати заснувати на Півдні Росії вірменський освітній заклад на кшталт паризького Гайказянівського училища. А враховуючи насторожене ставлення в Росії до діяльності національних навчальних закладів, він запропонував, щоб у цьому училищі разом з російськими навчалися також турецькі вірмени, які, здобувши в Росії освіту, верталися б додому її палками прихильниками [Patmutyun Halibyan... 1880, 7]. Ідея швидко знайшла підтримку у графа П. Кисельова, який належно оцінив її очевидні політичні вигоди для Росії. Його наполегливі посольські реляції з цього приводу до Міністерства внутрішніх справ імперії невдовзі забезпечили Г. Айвазовському не лише безпроблемне повернення до Росії, а й призначення архієреєм Бессарабської та Ново-Нахічеванської єпархії Вірменської апостольської церкви. Це було на той час досить безпрецедентним явищем, враховуючи недавню належність вардапета до Конгрегації і чутливість вірмен у питанні зміни конфесії. Більше того, навіть почали ширитися чутки, не без участі І.К. Айвазовського, щодо можливого висунення Габрієла наступним католикосом [Khristonya Hayastan... 2002, I, 49].

Очевидно, приймаючи рішення про повернення до Росії, щоб продовжити там свою просвітницьку роботу, Г. Айвазовський не міг до кінця передбачити всіх наслідків такого кроку. Так, невдовзі з'ясувалося, що мало не демонстративне сприяння петербурзьких урядовців не додало Г. Айвазовському популярності серед частини російських вірменів та єчміадзинського духовенства, яке ревниво поставилося до надмірної, як вони вважали, підтримки Петербургом недавнього перекинчика. Свою негативну роль тут, очевидно, відіграли і ревності серед оточення католикоса щодо можливих претензій енергійного й освіченого вардапета-архімандрита на єчміадзинський престол. Інакше як розцінити те, що всупереч призначенню мало не в обхід Єчміадзина Г. Айвазовського главою єпархії в 1858 р. він був висвячений у єпископи (а це єпископська посада) лише через дев'ять років. Невдоволення як католикоса, так і багатьох мирян викликало також одноосібне рішення нового архієрея перенести єпархіальну консисторію з Кишинєва до рідної йому Феодосії, де жив і творив його талановитий брат Іван Айвазовський, хоча визнаним центром вірмен Півдня Росії вважався на той час Новий Нахічеван, що поблизу Ростова. Саме там здебільшого осіли кримські вірмени після їхнього переселення Катериною II 1778 року. Натомість своє рішення Г. Айвазовський пояснював вигідним географічним розташуванням Феодосії, оскільки Крим був приблизно посередині між Бессарабією та Нахічеваном на Дону. Крім того, звідси ближче було також до Стамбула-Константинополя – культурного центру західних вірмен, дітей яких Г. Айвазовський сподівався залучати до навчання.

Не сприяла порозумінню з частиною вірян і фактична підтримка новопризначеним главою єпархії багатого купця і ктитора вірменських церков Півдня Росії Артемія (Гарутяна) Халібяна в його тяжбі з нахічеванцями. Ті вимагали повернення новонахічеванській церковній громаді її коштів, що зберігалися в нього, тим часом як Г. Айвазовський був зацікавлений у тому, аби використати церковні гроші для фінансування майбутнього училища.

Однак, попри все ці складнощі та тертя, завдяки своїй наполегливості, сприянню російських урядовців та фінансовій підтримці Артемія Халібяна Г. Айвазовський зумів

протягом кількох місяців по своєму прибуттю зробити все, щоб училище у Феодосії відкрилося. 12 жовтня 1858 р. цей заклад, названий на честь головного його спонсора Халібянівським, урочисто розчинив двері для 50 своїх перших учнів. Передбачалося, що вони не лише навчатимуться в училищі, а й житимуть там, адже частина учнів мала прибути з Туреччини та інших країн вірменського розселення. Однак не все складалося так, як Г. Айвазовський попервах планував, – бракувало коштів, не справдився розрахунок на самоокупність училища, та й учнів із Туреччини, Волощини, Молдови чи Персії було негусто – підданих цих країн налічувалося лише 11 з тих 140 учнів, які навчалися за найкращої пори. Проте за сім років його керівництва Халібянівське училище здобуло репутацію одного з кращих навчальних закладів Криму, а восени 1861 р. його відвідав сам цар Олександр II з родиною, подякувавши Айвазовському і Халібяну “за благое дело” [Армянская энциклопедия...].

Г. Айвазовський віддавав училищу майже всю свою енергію, знання та досвід, намагаючись перетворити його у справді просвітницький центр для російського вірменства на рівні гімназії. Він сам писав підручники, запроваджував набуті ним у Парижі європейські методики та принципи навчання, залучив до роботи досвідчених учителів, які викладали вірменську, російську та французьку мови, арифметику, геометрію, історію, географію, Закон Божий, малювання, каліграфію, фізкультуру, а згодом ще й фізику, хімію та інші предмети.

Прикметно, що з десяти запрошених ним учителів лише один мав церковний сан, решта були людьми світськими. Шестеро з них мали вищу освіту, причому четверо навчалися в Росії, а двоє у Франції. Завдяки виписаній з-за кордону спеціально для училища друкарні було налагоджено видавничу діяльність. Здебільшого випускалися підручники, але виходили також календарі вірменською та російською мовами, художні, історичні книжки, перекладна, релігійна література. Ось назви лише деяких із вірменських видань: “Буквар”, “Турецько-вірменський словник”, “Історія середніх віків”, “Географія”, “Про розсіяння вірмен”, “Загальна історія”, “Ламартін”, “Обов’язки та права”, “Співанки”, “Історія стародавніх народів”, “Арифметика”, “Істореписець Єгіше” та ін. Одних лише книг Г. Айвазовського було видрукувано понад півтора десятка: “Підручник для народних шкіл”, “Падіння Єрусалима і зруйнування Храму”, “Аудиторія корисних знань”, “Вірменістичні огріхи в давнину і тепер”, “Крах ще одного міфу мхітаристів”. Дещо окремо від цих книг, переважно просвітницького характеру, стоїть написана пізніше праця Г. Айвазовського “Єпископ Никола та історія навернення вірмен Польщі до католицизму” (1877), в якій він звернувся до подій, пов’язаних із ренегатською діяльністю львівського єпископа Николи Торосовича в XVII ст. За розпорядженням Айвазовського було видано друком один із найдавніших списків історії Єгіше “Про Вардана та війну вірменську”.

Про розмах просвітницької діяльності друкарні свідчить такий факт: після того як 1871 р. друкарню закрили, на її складах налічувалося на 9196 рублів готових до реалізації книг [Mikhaelyan 1970, 303]. 1860 р. Г. Айвазовський відновив вихід переведеного з Парижа до Криму часопису “Масяц Агавні”, тепер вже з російсько- та французькомовним додатком “Радуга”. Щоправда, порівняно з паризьким періодом, у ньому з’явилися матеріали, що мали засвідчувати лояльність його редактора до російського самодержавства. До того ж, заявляючи на словах, що його видання буде поза всілякими партіями і працюватиме лише на національне єднання [Masyac Ahavni 1861, I, 8], Г. Айвазовський, проте, активно виступав на його сторінках із клерикально-консервативних позицій, оголосивши своїми публікаціями, по суті, непримиренну війну ліберальному московському часопису “Г’юсісапайл” (“Північне сяйво”). Особливо обурювали Г. Айвазовського вміщені там матеріали поета-демократа Мікаела Налбандяна, який, зокрема, у своєму “Листі до видавця” в притаманній йому різкій формі викривав зажерливість вірменських церковників та багатіїв. Наділений цензорськими повноваженнями

щодо вірменомовних видань, Г. Айвазовський писав з цього приводу до департаменту духовних справ та іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ Росії: «Необхідно якомога скоріше заборонити видання “Г”юсісапайла”, з тим щоб викоринити зло в зародку, а автора вищезгаданого листа Налбандяна, котрий відомий департаменту іноземних віросповідань як чоловік шкідливий і неспокійний, покарати з усією суворістю закону як винуватця в порушенні злагоди між своїми одновірцями і в особистій образі стількох вельми поважних духовних і світських осіб нашого суспільства» [Nalbandyan 1956, 87].

Та, попри неймовірні зусилля архімандрита Айвазовського, спрямовані на розбудову свого дітища задля просвіти рідного народу, його планам так до кінця і не судилося здійснитися. Очевидно, його російські протектори, переконавшись, що діяльність Халібянівського училища не виправдала їхніх сподівань щодо підготовки лояльної до Росії численної вірменської молоді з Туреччини та інших суміжних країн, охололи до його проєктів. Зростало незадоволення й архієрейською діяльністю Г. Айвазовського, особливо з боку католикоса Матеоса та вірмен із числа опонентів Артемія Халібяна, які звинувачували того, а заодно й архімандрита, у фінансових зловживаннях, хоча він навіть свою пастирську платню передавав на потреби закладу, як про це ми довідемося з його листа до Хачатура Лазарева [ЦДІА СРСР, ф. 880, оп. 5, спр. 33, арк. 226]. 1865 р. після неодноразових наполягань католикос добився від Петербурга усунення Айвазовського. І хоча новобраний 1866 р. католикос Геворк IV, віддаючи належне освіченості та заслугам вардапета Габрієла, 1867 р. висвятив його в сан єпископа, він змушений був полишити свою батьківщину і рідну Феодосію, як згодом виявилось, назавжди. 1871 р. його рукопоклали в архієпископи і з огляду на неабиякий педагогічний досвід призначили інспектором Геворкянівської духовної семінарії в Ечміадзині. Проте у нього вже не було того запалу та й, можливо, ілюзій, які сповнювали його у часи повернення до Феодосії. Крім того, “і на цій посаді Айвазовський зустрів ворожість усіх, окрім патріарха” [Караулов 1881, 435], тож, пропрацювавши лише два роки в семінарії, він відбув до Тифліса, щоб посісти Грузинсько-Імеретинську вірменську єпархію. Помер Г. Айвазовський у Тифлісі в 1880 р., встигнувши побачити виданою окремою книгою “Історію Халібянівського вірменського училища”, яку він написав, аби повідати, “чому трапилися та трапляються такі невдачі та провали (тобто з училищем. – *О.Б.*), через кого і з яких причин. Може, це буде наукою для наступних поколінь, дієвою їм підмогою, – зазначав він, – щоб бодай вони, беручись за подібні корисні для нації справи, скористалися з досвіду своїх попередників й гарантовано досягали цілковитого успіху, аби потому не шкодувати і не каятися надаремне” [Patmutyun Halibyan... 1880, *d*]. Ці сповнені гіркоти слова, що він їх написав незадовго до смерті, свідчать про те, як не просто було Г. Айвазовському пережити своє усунення від керівництва, а згодом і закриття в 1871 р. училища, з діяльністю якого він пов’язував багато сподівань на розвиток вірменського просвітництва в Росії. Намагаючись знайти причини невдачі свого освітнього проєкту в якихось суб’єктивних факторах, з огляду на свій консервативно-клерикальний світогляд він не міг чи не хотів бачити їх у тій суспільно-політичній системі, якій йому випало служити. Бо, хоча після закриття училища й висувалися проєкти створення на його основі вірменської гімназії або семінарії, російський уряд на той час уже взяв напрямок на згортання національних освітніх закладів. Один з ініціаторів закриття Халібянівського училища, заступник міністра народної освіти, а згодом міністр І.Д. Делянов у своєму листі до Міністерства внутрішніх справ від 12 червня 1868 р. наголосив на шкідливості навчання рідною мовою російськородданної вірменської молоді, оскільки, як він вважав, вона “винесе (з таких училищ. – *О.Б.*) любов не до Росії, а до якоїсь фантастичної майбутньої Вірменії і стане палким прихильником проповідуваної недругами Росії вірменської автономії” [Mikhaelyan 1970, 299]. Парадоксальність ситуації полягала у тому, що сам І. Делянов, якого Володимир Короленко назвав “гнилою

колодою поперек дороги народної освіти” [Делянов...], походив з давнього вірменського князівського роду. Проте, будучи ставлеником таких одіозних ідеологів самодержавства, як міністр народної освіти, а згодом – внутрішніх справ Д. Толстой та К. Победоносцев, він заповзятливо здійснював визначену ними політику в галузі народної освіти, спрямовану на обмеження національної освіти чи то для вірмен, а чи для представників інших народів царської Росії. Достоту так, як служили малороси у той самий час із не меншим завзяттям топтали паростки українського шкільництва та закривали україномовні видання.

На їхньому тлі постать Габрієла Айвазовського, кримського вірменина, народженого поза Вірменією, але перейнятого ідеєю служіння рідній нації, вірменській духовності та культурі у непрості часи, постать у чомусь навіть трагічна в її внутрішніх суперечностях, не може не викликати до себе повагу не лише серед вірменства, а й серед його земляків-українців.

¹ Масіс – вірменська назва Арарату.

ЛІТЕРАТУРА

- Амирян Сєда. Армяно-украинские литературные связи.* Ереван, 1972.
- Армянская энциклопедия фонда “Хайазг”.* – http://ru.hayazg.info/Армянская_энциклопедия_фонда_«Хайазг»
- Архимандрит Гавриил Айвазовский.* Заметка о происхождении Новороссийских Армян // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Т. 6. Одесса, 1867.
- Делянов, Иван Давыдович // **Wikipedia.** – <http://ru.wikipedia.org>
- Иван Константинович Айвазовский и его сорокадвухлетняя художественная деятельность. Составлено по его рассказам, воспоминаниям и друг. материалам // **Русская старина.** Т. 21. Январь–апрель. Санкт-Петербург, 1878.
- Караулов Гр.* Некролог // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Т. 12. Одесса, 1881.
- Микаелян В.* Габриел Айвазовский (Айвазян) // **Голубь Масиса,** 1997, № 12–14.
- Налбандян М.* **Сочинения в 2-х т.** Т. 2. Ереван, 1970.
- Христианство.** Энциклопедический словарь. Москва, 1995.
- ЦДІА СРСР. – Центральний історичний архів СРСР, ф. 880, оп. 5, спр. 33.
- Arshaluys Araratyan.** *Zmyurnia,* № 429, 1852. (Араратська зоря. Смірна, № 429, 1852).
- Gasparian G. Hay bararanagrutyun patmutyun.* Yerevan, 1968. (Гаспарян Г. Історія вірменської лексикографії. Єреван, 1968).
- Hay spyurkhi hanragitaran.** Yerevan, 2003. (Енциклопедія вірменської діаспори. Єреван, 2003).
- Hay zhohovurdi patmutyun.** Yerevan, 1972. (Історія вірменського народу. Єреван, 1972).
- Kharatyan Albert. T. Gabriel Arkepiskopos Ayvazovski, Nshanavor tshemaranakanner,* I. Echmiadzin, 2005. (Харатян Альберт. О. Габрієл Архієпископ Айвазовський, Видатні семінаристи, І. Ечміадзин, 2005).
- Khristonya Hayastan hanragitaran.** Yerevan, 2002. (Християнська Вірменія. Енциклопедія. Єреван, 2002).
- Masyac Ahavni.** Paris, 1856. (Голуб Масісу. Париж, 1856).
- Masyac Ahavni.** Theodosia, 1861. (Голуб Масісу. Феодосія, 1861).
- Mikhaelyan Vardges. Ghrimi haykakan gaghuti patmutyun.* Yerevan, 1970. (Мікаелян Вардгес. Історія вірменської колонії в Криму. Єреван, 1970).
- Nalbandyan M. Vaverageri zhohovacu.* Yerevan, 1956. (Налбандян М. Збірник документів. Єреван, 1956).
- Patmutyun Halibyan usumnarani azgis hayoc.** Tpxis, 1880. (Історія вірменського Халібянівського училища. Тифліс, 1880).